

İklim Değişikliği ve Yaşam Hakkı: Urgenda Vakfı v. Hollanda Hükümeti Davası^(*)

Climate Change and the Right to Life: The Case of Urgenda Foundation v. The State of Netherlands

Dr. Öğr. Üyesi Seher ÇAKAN^(**)

Öz:

İklim değişikliğinin temel nedeni sera gazı salınımına neden olan fosil yakıtların kullanılması sonucu havaya karbondioksit salınarak dünyanın ısınmasıdır. Küresel sıcaklıkta 2°C'lik bir artışın çarpıcı sonuçları olduğu kabul edilmektedir ve bu nedenle ortalama sıcaklıktaki artışın sınırlandırılması küresel iklim değişikliğinin ciddi etkilerini azaltabilmek için gereklidir. Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli, küresel ısınmanın maksimum 2°C ile sınırlanabilmesi için sera gazı emisyonlarının %25-40 oranında azaltmasının gerekli olduğunu 2007 Dördüncü Değerlendirme raporunda belirtmiştir.

İklim değişikliği ile insan hakları arasındaki ilişki açık bir şekilde kabul edilmeye başlandıktan sonra devletlerin emisyon azaltım yükümlülüklerini yerine getirmemeleri halinde insan haklarını ihlal edebileceğine yönelik ulusal mahkemelerde davalar açılmaya başlanmıştır. *Urgenda Vakfı v. Hollanda Hükümeti* davası da bu ilişkinin somut örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu karar iklim değişikliğinin yaşam hakkı üzerinde olumsuz etkisi olduğunu göstermektedir.

Bu makalenin amacı iklim değişikliği ve yaşam hakkı arasındaki ilişkiyi Urgenda kararı çerçevesinde ele almaktır. Bu kapsamda ilk olarak insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişki değerlendirilmektedir. Daha sonra yaşam hakkı ve devletlerin pozitif yükümlülüğü incelenmektedir. Son olarak da Urgenda davası ele alınmaktadır. Bu başlık altında Urgenda davasının yaşam hakkı ve pozitif yükümlülükler kapsamında iklim değişikliğine uygulanabilirliği Hollanda Yüksek Mahkemesinin verdiği karar ışığında tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

İklim Değişikliği, İnsan Hakları, Yaşam Hakkı, AIHS, Urgenda Kararı.

^(*) Hakem denetiminden geçmiştir.
Makale Gönderim Tarihi: 15.08.2022.
Makale Kabul Tarihi: 10.05.2023.

^(**) Afyon Kocatepe Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Kamu Hukuku Anabilim Dalı / Afyonkarahisar - Türkiye.
E-posta: sehercakan_1905@hotmail.com.
Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0003-3254-6617>.

Abstract:

The main reason for climate change is the warming of the world by releasing carbon dioxide into the air as a result of the use of fossil fuels that cause greenhouse gas emissions. 2°C rise in global temperature is considered to have dramatic results and therefore limiting the increase in average temperature is necessary to mitigate the serious effects of global climate change. The Intergovernmental Panel on Climate Change states in its 2007 Fourth Assessment report that 25-40% reduction in greenhouse gas emissions is necessary in order to limit global warming to a maximum of 2°C.

After the relationship between climate change and human rights has been clearly established, lawsuits have started to be filed in national courts alleging that states may violate human rights if they do not fulfill their emission reduction obligations. *Urgenda Foundation v. the States of the Netherlands* is a concrete example of this relationship. This decision shows that climate change has a negative impact on the right to life.

The aim of this article is to discuss the relationship between climate change and the right to life within the scope of the Urgenda decision. First, the relationship between human rights and climate change is evaluated in this context. Next, the right to life and the positive obligations of states are examined. Finally, the Urgenda case is discussed. Under this title, the applicability of the Urgenda case to climate change within the scope of the right to life and positive obligations is discussed in light of the Dutch Supreme Court's decision.

Keywords:

Climate Change, Human Rights, Right to Life, The ECHR, Urgenda Decision.

GİRİŞ

İklim değişikliği ile ilgili birincil uluslararası belge olan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) madde 1(2) iklim değişikliğini, “*karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik*” şeklinde tanımlamaktadır.¹ Bu bakımdan iklim değişikliği doğal veya insan kaynaklı olabilmektedir. İnsan kaynaklı yani antropojenik iklim değişikliği,² “*zamanımızın doğal*

¹ T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://iklim.csb.gov.tr/birlesmis-milletler-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-4362>, (erişim tarihi: 01.07.2022).

² Doğal gaz, kömür ve petrol gibi fosil yakıtların kullanılması karbondioksit salınımına sebep olur. Fosil yakıtların kullanılması iklim değişikliğinin ana nedeni olup “*fosil yakıtlar havaya karbondioksit salarak gezegenin ısınmasına neden olur. Bugün, atmosferde en az son 2 milyon yılda hiç olmadığı kadar fazla karbondioksit bulunmaktadır. 20. ve 21. yüzyılda karbondioksit seviyesi %40 artmıştır*” (United Kingdom Met Office, Causes of climate change, <https://www.metoffice.gov.uk/weather/climate-change/causes-of-climate-change>, (erişim tarihi: 27.07.2022)).

çevre ve insan haklarına yönelik en büyük, en yaygın tehdittir.”³ Gerçekten de sera gazı emisyonları da dâhil olmak üzere insan faaliyetlerinin iklim sistemini etkilediği ve iklim değişikliğinin önemli değişikliklere neden olduğu açıktır.⁴ Bu etkiler coğrafya, yoksulluk, cinsiyet, yaş, yerli veya azınlık statüsü, ulusal veya sosyal köken, doğum veya diğer statü ve engellilik gibi faktörler nedeniyle hâlihazırda savunmasız durumda olan nüfusun bu kesimleri tarafından en keskin şekilde hissedilir.⁵

BMİDÇS'nin nihai amacı, “*Sözleşme'nin ilgili hükümlerine göre, atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde durdurmayı başarmaktır.*”⁶ Paris Anlaşması'nda Devletler, “*(i) iklim değişikliği risk ve etkilerini önemli ölçüde azaltacağı bilinciyle küresel ortalama sıcaklıktaki artışı sanayileşme öncesindeki seviyeye göre 2°C'nin oldukça altında tutmak ve sıcaklık artışını sanayileşme öncesi dönemdeki seviyelerin 1.5°C üzeri ile sınırlandırmak için çaba gösterme(yi)*” taahhüt etmektedirler.⁷

İnsan Hakları Konseyi ortalama küresel sıcaklıktaki 2°C'lik bir artışın bile öngörülebilir sonuçlarının çarpıcı olduğuna yer vermiştir.⁸ Ortalama küresel sıcaklıklar arttıkça, tropikal siklonlar gibi iklimle ilgili afetlerde insanların ölümleri, yaralanmaları ve yerinden edilmeleri⁹ artmaktadır ve “*Genel olarak, ortalama*

³ UNEP, Climate Change and Human Rights, 2015, <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/9934>, (erişim tarihi: 27.07.2022), s. 1. Araştırmalara göre, “*sanayi devriminden sonra insan etkisinden kaynaklanan sera gazı üretimi*” giderek artmıştır (Bengü Çelenk, The Structuring and Institutionalizing of Discourses on Climate Change and Security in The United Nations Security Council, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2022, s. 31).

⁴ Bkz. The Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change 2014 Synthesis Report, 2015, s. 2. Ayrıca bkz. İzzet Arı, “İklim Değişikliği Müzakereleri: Türkiye Örneği”, Zerrin Savaşan/Hakan Ünay (der.), “Türk Çevre Hukuku ve Politikaları-Dünden Bugüne ve Geleceğe”, Seçkin, Ankara, 2021, s. 378; Merve Suzan Ilık Bilben, “İklim Hareketliliği”, Zerrin Savaşan/Çağlar Söker/Fırat Harun Yılmaz (der.), “Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar”, Seçkin, Ankara, 2021, s. 266; Süheyla Suzan Gökalp, “Paris Anlaşması ve Türkiye'ye Yansımaları” Sultan Tahmazoğlu Üzeltürk/Kutluhan Bozkurt/Duygu Kulaç (der.), “İklim Krizi ve Hukuk”, 2022, s. 3.

⁵ UN General Assembly Resolution adopted by the Human Rights Council on 12 July 2019, 41/21, Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/41/21, s. 2.

⁶ T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, madde 2.

⁷ Resmî Gazete, Milletlerarası Andlaşma, Karar Sayısı: 4618, Sayı: 31621 (Mükerrer), 7 Ekim 2021 Perşembe, madde 2(1-a).

⁸ UN General Assembly, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment Note by the Secretariat, A/HRC/31/52, 1 February 2016, para. 24.

⁹ Yerinden edilmelerle ilgili olarak bkz. Seda Yurtcanlı Duymaz, İklim Değişikliği, Afetler ve İnsan Hakları: Çevresel Zorunlu Göç, Adalet, Ankara, 2021; Seda Yurtcanlı Duymaz, “Çevresel Nedenlerle Yerinden Olanlar”, Zerrin Savaşan/Çağlar Söker/Fırat Harun Yılmaz (der.), “Çevre

sıcaklıktaki artış ne kadar büyük olursa, yaşam ve sağlık hakları ile diğer insan hakları üzerindeki etkiler de o kadar büyük olur.”¹⁰ Keza Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) raporu uyarınca küresel ısınma mevcut oranda artmaya devam ederse, 2030 ile 2052 arasında 1,5°C’ye ulaşması muhtemeldir.¹¹ Ancak “Net sıfır küresel antropojenik CO2 emisyonuna ulaşmak ve bunu sürdürmek ve net CO2 olmayan ışımsal zorlamayı azaltmak, insan kaynaklı küresel ısınmayı birden fazla on yıllık zaman ölçeklerinde durduracaktır.”¹²

İklim değişikliği atmosferin ve okyanusun ısınmasına, kar ve buz miktarının azalmasına ve deniz seviyesinin yükselmesine neden olmaktadır.¹³ Yağışlardaki değişim veya kar ve buzların erimesi hidrolojik sistemleri değiştirmekte, su kaynaklarını miktar ve kalite açısından etkilemektedir.¹⁴ Hem buzulların kaybı ve kar örtüsündeki azalmaların artması hem de kuraklık ve sel gibi aşırı hava koşullarının su kaynaklarını etkilemesi sebebiyle iklim değişikliği dünya çapında tahmini 1,1 milyar insanın mahrum kaldığı ve önemli bir hastalık ve hastalık nedeni olan güvenli içme suyuna erişim sorununun artmasına neden olacaktır.¹⁵

Bir tahmine göre, iklim değişikliği sebebiyle ek 600 milyon insan yetersiz beslenmeyle karşı karşıya kalacaktır.¹⁶ Sel, fırtına, kuraklık gibi olaylar ile açlık ve yetersiz beslenmenin artması sonucunda “iklim değişikliğinin gözlenen ve ön-

---

Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar”, Seçkin Ankara, 2021; İlhan Sağsen/Hakan Ünay, “Çevresel Göç: Göçün Belirsiz ve Karmaşık Tarafı”, Zerrin Savaşan/Çağlar Söker/Fırat Harun Yılmaz (der.), “Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar”, Seçkin Ankara, 2021; İlık Bilben, Hareketliliği; Semir Töner Şen, “Zorunlu Göç: Çevresel Değişimler Nedeniyle Yerinden Edilmiş İnsanlar ve Mülteci Rejimi”, Ayşe Nur Tütüncü/Havva Karagöz/Çakıl Su Civelek/Cem Uysal (der.), “Uluslararası Hukukta Güncel Sorunlar Kongresi”, MEF Üniversitesi 21-22 Şubat 2019, On İki Levhga, İstanbul, 2020; Nuray Ekşi, ‘İklim Mültecileri’, Göç Araştırmaları Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, 2016, s. 10-58; Burak Güneş/Bengü Çelenk, ‘The Impasse of International Law on Climate-Induced Migration: Recent Developments and the United Nation’s January 2020 Decision on Climate Refugees’, Insight Turkey, Vol. 23(3), 2021, s. 209-231.

¹⁰ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 24. İnsan kaynaklı iklim değişikliğinin etkileri için bkz. Çelenk, s. 35-40.

¹¹ The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), Special Report, Global Warming of 1.5 °C, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/05/SR15_SPM_version_report_HR.pdf, (erişim tarihi: 05.04.2022), s. 4.

¹² Special Report, Global Warming of 1.5 °C, s. 5.

¹³ Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 40.

¹⁴ Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 51.

¹⁵ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, 15 January 2009, para. 29.

¹⁶ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, para. 26.

*görülen etkileri insan yaşamını doğrudan ve dolaylı olarak tehdit edecektir.*¹⁷ İklim değişikliği, yeterli konut hakkını çeşitli şekillerde etkileyecek olup deniz seviyesinin yükselmesi ve fırtına kabarmalarının (storm surges) birçok kıyı yerleşimi üzerinde doğrudan etkisi olacaktır.¹⁸ Hakikaten iklim değişikliğinin bazı ülkeler için varoluşsal bir tehdit oluşturduğu görülmektedir.¹⁹ İnsan Hakları Konseyi'ne göre, “*alçak ve diğer küçük ada ülkeleri, alçakta kıyı, kurak ve yarı kurak alanlar veya sel, kuraklık ve çölleşmeye açık alanlar ve kırılgan dağlık ekosistemlere sahip gelişmekte olan ülkeler özellikle iklim değişikliğinin olumsuz etkilerine karşı savunmasızlar.*”²⁰ Nitekim Kuzey Kutbu bölgesinde ve alçak ada devletlerinde bu tür etkilerin zaten halkların ve toplulukların yer değiştirmesine yol açtığı görülmektedir.²¹

Yapılan çalışmalar iklim değişikliğinin mahsul verimi üzerindeki olumsuz etkilerinin, olumlu etkilerden daha yaygın olduğunu göstermektedir ve özellikle de iklim değişikliği buğday ve mısır verimini olumsuz etkilemektedir.²² Yine iklim değişikliğinin ısıya bağlı etkileri nedeniyle sıcaklığa bağlı ölümlerde artış olmuş ve sıcaklık ve yağıştaki yerel değişiklikler, bazı su kaynaklı hastalıkların dağılımını etkilemiştir.²³ Neticede sıcak hava dalgaları, kuraklıklar, seller, kasırgalar ve orman yangınları gibi iklim değişikliğinin neden olduğu aşırı hava olayları, bazı ekosistemlerin ve birçok insan sisteminin mevcut iklim değişkenliğine karşı önemli ölçüde savunmasız olduğunu ortaya koymaktadır.²⁴

IPCC'ye göre sıcaklık dalgalarına maruz kalma nedeniyle iş verimliliğinin azalması, hastalık ve ölüm oranının artması olasıdır.²⁵ Bu bağlamda aşırı hava olayları, sıcak hava dalgaları, seller, kuraklıklar, orman yangınları, su kaynaklı ve vektör kaynaklı hastalıklar, yetersiz beslenme ve hava kirliliği iklime bağlı ölümlerin nedenleridir ve küresel olarak yılda en az 150.000 ölümün iklim deği-

¹⁷ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, para. 22; Ayrıca bkz. John H. Knox, 'Linking Human Rights and Climate Change at the United Nations', Harvard Environmental Law Review, 33, 477-498, 2009, s. 487.

¹⁸ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, para. 36.

¹⁹ Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/41/21, s. 2.

²⁰ UN General Assembly, Human Rights Council, Resolution 7/23, Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/7/23, 41st meeting 28 March 2008 Human Rights Council, s. 2.

²¹ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, para. 36.

²² Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 51.

²³ Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 51.

²⁴ Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 53.

²⁵ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 24.

şikliği ile ilişkilendirildiği görülmektedir.²⁶ İklim değişikliği ile bağlantılı olarak, 2005-2015 yılları arasında 700.000'den fazla insan ölmüş, 1,4 milyondan fazla kişi yaralanmış, 23 milyon insan evini kaybetmiş ve 1,5 milyardan fazlası doğal afetlerden etkilenmiştir ve bunların toplam maliyeti 1,3 trilyon doları aşmıştır.²⁷ Dünya Sağlık Örgütü, 2030 ile 2050 yılları arasında iklim değişikliği nedeniyle yılda beklenilenden yaklaşık 250.000 fazla ölümün olacağını tahmin etmektedir.²⁸

Bahsedilen bu olumsuz etkiler iklim değişikliğinin insan haklarından tam olarak yararlanması üzerinde etkileri olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda iklim değişikliği, sadece ani başlangıçlı doğal afetlerin değil aynı zamanda yavaş başlangıçlı olayların sıklığının ve yoğunluğunun artmasına neden olmuştur ve neden olmaya devam etmektedir ve bu olayların insan haklarından tam olarak yararlanması üzerinde olumsuz etkileri vardır.²⁹ İklim değişikliğinin bu etkileri adaptasyon önlemleri ile iyileştirilebilse de, sıcaklıklar yükseldikçe bu tür önlemler daha az etkili olur ve nitekim “2°C'lik bir artışın bile insan haklarından tam olarak yararlanması için ciddi sonuçları olacaktır.”³⁰ Bu bakımdan 2100 yılına kadar atmosferdeki sera gazı emisyonunda maksimum 450 ppm (milyonda bir) hedefine ulaşılabilmesi için emisyonlarının %25-40 oranında azaltılması, 2007 Dördüncü Değerlendirme raporunda bir IPCC senaryosu olarak yer almaktadır. Böylece küresel ısınma maksimum 2°C ile sınırlanmış olacaktır. Neticede ortalama sıcaklıktaki artışın 2°C ile sınırlandırılmasının küresel iklim değişikliğinin ciddi etkilerini azaltabilmek için gerekli olduğu görüşü yaygın bir şekilde kabul edilmektedir.

İklim değişikliği ile insan hakları arasındaki ilişki açık bir şekilde kabul edilmeye başlandıktan sonra devletlerin emisyon azaltım yükümlülüklerini yerine getirmemeleri halinde insan haklarını ihlal edebileceğine³¹ yönelik ulusal mahkemelerde davalar açılmaya başlandığı görülmektedir. *Urgenda Vakfı v. Hollan-*

²⁶ UN General Assembly, Human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/74/161, 15 July 2019, para. 29.

²⁷ Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030, 2016, s. 7; Human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/74/161, para. 6.

²⁸ The World Health Organization, Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s, 2014, s. 1, 13.

²⁹ Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/41/21, s. 4.

³⁰ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 72.

³¹ Ayrıca genel olarak bkz. Cüneyt Yüksel, ‘İklim Değişikliği ile Mücadelede Bir Araç Olarak Uluslararası İnsan Hakları Hukuku’, Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi, 10(2) (2022), s. 1-26; Bige Açımız, ‘Devletin Yükümlülüklerine, Sorumluluğuna ve Yargıcın Yetkilerine Yaklaşımında Dönüştürücü Etkileri Bakımından Sistematik İklim Davaları’, YÜHFD, C. XIX, 2022/2, 343-428, s. 351.

da Hükümeti³² davası da bu ilişkinin somut örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna ek olarak Urgenda kararı birçok açıdan önemlidir. Bu karar iklim değişikliğinin zararlı etkilerinin sorumluluğunu paylaşan çok sayıda başka aktörün neden olduğu gerçeğine rağmen bir mahkemenin bireysel olarak bir devletin sorumluluğunun nasıl belirleyebileceğini göstermesi bakımından önemlidir.³³ Urgenda davası “gelecekteki iklim değişikliği davaları için bir dönüm noktası”dır.³⁴ Yüksek Mahkemenin Urgenda’daki kararı, “dünyada türünün ilk örneği olması ve bir Devletin insan haklarının iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinden korunması için daha iddialı bir iklim politikası benimsemesini gerektirmesi” nedeniyle önemlidir.³⁵ Bu karar, yalnızca uluslararası insan hakları hükümleri ile Avrupa bağlamında iklim değişikliği arasındaki bağlantının açıklayıcı bir örneğini sunmakla kalmamakta, aynı zamanda “insan hakları ve iklim değişikliği davalarında gelecekteki gelişmeler için potansiyel bir prizma sun(maktadır).”³⁶ Son olarak da bu karar devletlerin iklim değişikliğine katkılarının küçük olmasına karşın bireysel sorumluluklarının devam edeceğini ortaya koymaktadır.

Bu makalenin amacı iklim değişikliği ve yaşam hakkı arasındaki ilişkiyi Urgenda kararı çerçevesinde ele almaktır. Bu kapsamda ilk olarak insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişki değerlendirilmektedir. Daha sonra yaşam hakkı ve devletlerin pozitif yükümlülüğü incelenmektedir. Son olarak da Urgenda davası ele alınmaktadır. Bu başlık altında Urgenda davasının yaşam hakkı ve pozitif yükümlülükler kapsamında iklim değişikliğine uygulanabilirliği Hollanda Yüksek Mahkemesinin verdiği karar ışığında tartışılmaktadır.

I. İNSAN HAKLARI VE İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ ARASINDAKİ İLİŞKİ

İnsan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişki başlangıçta net olmamasına karşın son yıllarda bu ilişki önemli bir şekilde kabul görmüştür. Günümüzde, insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki bağlantıyı tanımlayan çeşitli belgeler vardır.

³² Karar Tarihi: 20-12-2019, 19/00135 (Engels), <http://climatecasechart.com/non-us-case/urgenda-foundation-v-kingdom-of-the-netherlands/>, (erişim tarihi: 03.03.2022).

³³ André Nollkaemper/Laura Burgers, A New Classic in Climate Change Litigation: The Dutch Supreme Court Decision in the Urgenda Case, UvA-DARE, the University of Amsterdam, 2020, <https://pure.uva.nl/ws/files/50327941/ejiltalk.org>, (erişim tarihi: 13.04.2022), s. 1.

³⁴ Nollkaemper/Burgers, s. 2.

³⁵ Margaretha Wewerinke-Singh/Ashleigh McCoach, ‘The State of the Netherlands v Urgenda Foundation: Distilling best practice and lessons learnt for future rights-based climate litigation’, RECIEL 30, 275-283, 2021, s. 275.

³⁶ Ole W Pedersen, ‘The networks of human rights and climate change: The State of the Netherlands v Stichting Urgenda, Supreme Court of the Netherlands, 20 December 2019 (19/00135)’, Environmental Law Review, 1-10, 2020, s. 2.

Çevre ve insan hakları arasındaki ilişkiye yapılan ilk vurgu 1972 Stockholm Deklarasyonu'nda görülebilir.³⁷ Buna göre çevre kişinin, temel insan haklarından hatta yaşam hakkından yararlanabilmesi için esastır.³⁸ Mart 2008'de İnsan Hakları Konseyi, iklim değişikliği ve insan hakları konusundaki ilk kararını kabul etmiştir³⁹ ve İnsan Hakları Konseyi 7/23 sayılı kararında iklim değişikliğinin, dünyanın her yerindeki insanlar ve topluluklar için acil ve geniş kapsamlı bir tehdit oluşturduğuna ve insan haklarından tam olarak yararlanılması bakımından olası sonuçları olduğuna yer vermiştir.⁴⁰ İnsan Hakları Konseyi, “iklim değişikliğinin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve diğer uluslararası insan hakları belgelerinde yer alan insan haklarından tam ve etkin bir şekilde yararlanılması üzerinde olumsuz bir etkisi(nin)” olduğunu belirtmektedir.⁴¹ 26 Temmuz 2022 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu aldığı kararda “çevresel zararın tüm insan haklarından etkili bir şekilde yararlanılması için hem doğrudan hem de dolaylı olumsuz sonuçları olduğunu(nu)” ve “(t)emiz, sağlıklı ve sürdürülebilir çevre hakkını bir insan hakkı” olduğunu kabul etmiştir.⁴²

BMİDÇS'de doğrudan insan haklarına yer verilmemektedir. Benzer durum Kyoto Protokolü için de doğrudur. Ancak bu rejim içerisinde farklı şekillerde insan haklarına atıf yapılmıştır. Bu doğrultuda Cancun Anlaşmaları insan haklarının iklim değişikliğinden olumsuz etkileneceğine yer vermiştir.⁴³ Bu anlaşmalar iklim rejiminde sembolik bir atılımı oluşturmakta olup ilk kez, uluslararası iklim değişikliği rejiminde insan haklarından bahsedilmiştir.⁴⁴ Yine Cancun Anlaşmaları

³⁷ Çevre ve insan hakları arasındaki ilişki için bkz. Ahmet M. Güneş, Çevre Hukuku, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 5. Baskı, Adalet, Ankara, 2023; Zerrin Savaşan, “Çevre Hakları: İnsan Hakları Kuralları ile Korunmadan Asli Korumaya”, Zerrin Savaşan/Çağlar Söker/Fırat Harun Yılmaz (der.), Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar, Seçkin Ankara, 2021; Ayrıca çevre hukukunun gelişim süreci için bkz. Zerrin Savaşan, Çevre Hukuku&Politikaları: Uluslararası Düzlemde Küresel Düzleme, Zerrin Savaşan/Hakan Ünay (der.), Uluslararası Çevre Hukuku ve Politikaları- Düünden Bugüne ve Geleceğe, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021; İbrahim Ö. Kaboğlu/Nihan Yancı Özalp, Çevre Hakkı, Tümüyle Yenilenmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2021.

³⁸ Declaration of the UN Conference on the Human Environment, A/CONF.48/14/Rev.1, 1972, Proclaims, para. 1.

³⁹ Bkz. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 8.

⁴⁰ Resolution 7/23, Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/7/23, s. 1.

⁴¹ Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/41/21, s. 2.

⁴² UNGA, Seventy-sixth session Agenda item 74 (b) Promotion and protection of human rights: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms A/76/L.75, s. 2 ve 3.

⁴³ Framework Convention on Climate Change, The Cancun Agreements: Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action under the Convention, Decision 1/CP.16, FCCC/CP/2010/7/Add.1, s. 2.

⁴⁴ Marlene Alicia Payva Almonte, The Interrelationship between Human Rights and Climate Change: An Appraisal, Doktora Tezi, University of Liverpool, 2020, s. 43.

rı tarafların, “iklim değişikliğiyle ilgili tüm eylemlerde insan haklarına tam olarak saygı göstermel(eri)” gerektiğini vurgulamıştır.⁴⁵

Paris Anlaşması, insan hakları ve iklim değişikliğinin önemini açıkça kabul etmektedir. Anlaşma, ön sözünde “iklim değişikliğinin insanlığın ortak sorunu olduğunu” kabul etmekte ve tarafların, “iklim değişikliğinin ele alınması için eyleme geçerken, insan hakları, sağlık hakkı, yerli halklar, yerel topluluklar, göçmenler, çocuklar, engelli bireyler ve hassas durumdaki kişilerin hakları ve kalkınma hakkının yanı sıra toplumsal cinsiyet eşitliği, kadınların güçlendirilmesi ve kuşaklar arası adalet konularına yönelik sorumluluklarına saygı göstermeleri, bunları teşvik etmeleri ve dikkate almaları gerektiğ(in)e” yer vermektedir.⁴⁶ Yine Paris Anlaşması uluslararası toplum tarafından hem iklim değişikliğinin insan haklarından tam olarak yararlanmaya yönelik kabul edilemez tehditler oluşturduğunu hem de iklim değişikliğine yönelik eylemlerin insan hakları yükümlülüklerine uygun olması gerektiğini ifade eder.⁴⁷

İklim değişikliğinin, insan haklarından etkin bir şekilde yararlanılması bakımından gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak çeşitli olumsuz sonuçları olup neticede iklim değişikliği, *inter alia*, yaşam hakkı, yeterli beslenme hakkı, erişilebilir en yüksek fiziksel ve zihinsel sağlık standardından yararlanma hakkı, yeterli barınma hakkı, kendi kaderini tayin hakkı, güvenli içme suyu ve sanitasyon hakkı, çalışma hakkı ve kalkınma hakkı gibi çeşitli hakların etkin bir şekilde kullanılmasını etkilemektedir.⁴⁸

İnsan hakları hukuku, devletlerin iklim değişikliğinin etkilerini kendi yetki alanları dışında değerlendirmesini gerektirmese bile, insan hakları kapsamında devletlerin kendi yetki alanları içindeki kimseleri iklim değişikliğinin etkilerinden koruma görevleri vardır.⁴⁹ “[B]u sonuç, genel olarak çevresel zarara karşı koruma yükümlülüklerinin doğasından kaynaklanmaktadır” ve insan hakları or-

⁴⁵ Framework Convention on Climate Change, The Cancun Agreements, Decision 1/CP.16, FCCC/CP/2010/7/Add.1, para. 8.

⁴⁶ Resmî Gazete, Milletlerarası Andlaşma, Karar Sayısı: 4618, Sayı: 31621 (Mükerrer).

⁴⁷ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 22.

⁴⁸ Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/41/21, s. 2; Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 23; Human Rights Council, Resolution 10/4. Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/10/4, 2009, s. 1; Haklara ilişkin genel bir değerlendirme için ayrıca bkz. Seda Yurtcanlı Duymaz, 25 Soruda İklim Değişikliği ve İnsan Hakları, Haklar ve Araştırmalar Derneği, Yayın no: 6, 2021 (Editör: İlgin Özkaya Özlüer, yayına hazırlayan: Seda Yurtcanlı Duymaz).

⁴⁹ John H. Knox, ‘Climate Change and Human Rights Law’, Virginia Journal of International Law’, 50/1, 163-218, 2009, s. 196; Ayrıca bkz. Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 37.

ganları açık bir şekilde devletlerin insan haklarının öngörülebilir çevresel bozulmalara karşı koruma sağlamaları gerektiğine yer vermişlerdir.⁵⁰ Her ne kadar evrensel insan hakları sözleşmeleri, güvenli ve sağlıklı bir çevre için belirli bir hakka atıfta bulunmasa da, Birleşmiş Milletler kapsamındaki insan hakları mekanizmalarının tümü, çevre ile yaşam, sağlık, gıda, su ve barınma hakkı gibi bir dizi insan hakkının gerçekleştirilmesi arasındaki içsel bağı kabul etmektedir.⁵¹

Etkilerini değerlendirmek erken olsa da⁵² hem bölgesel ve evrensel mekanizmalar hem de ulusal mahkemeler önündeki insan hakları temelli iklim davalarında artış olduğu gözlenmektedir.

II. YAŞAM HAKKI VE DEVLETLERİN POZİTİF YÜKÜMLÜLÜKLERİ

A. Genel Olarak

Yaşam hakkı temel ve evrensel bir hak olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsan Hakları Komitesi, yaşam hakkını “*olağanüstü hallerde bile hiçbir istisnaya izin vermeyen en önemli hak (supreme right)*” ve “*tüm insan haklarının temeli*” olarak tanımlamaktadır.⁵³ Başka bir ifadeyle İnsan Hakları Komitesine göre yaşam hakkı en önemli haktır ve sadece silahlı çatışma durumlarında değil, ulusun yaşamını tehdit eden diğer olağanüstü hallerde de hiçbir istisnaya izin vermez.⁵⁴ Yaşam hakkı hem evrensel hem de bölgesel sözleşmelerle korunmaktadır.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi madde 3 herkesin yaşam hakkına sahip olacağına yer vermiştir. Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'nin 6. maddesine göre, “*Her insanın doğuştan gelen yaşama hakkı vardır. Bu hak yasalarda korunacaktır. Hiç kimsenin yaşamı keyfi olarak elinden alınamaz.*”⁵⁵ Bu madde “*tüm insanların yaşam hakkını tanır ve korur.*”⁵⁶ Çocukların yaşam hakkı,

⁵⁰ Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/31/52, para. 37.

⁵¹ Report of the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights on the relationship between climate change and human rights, A/HRC/10/61, para. 18.

⁵² Bkz. Süheyla Suzan Gökcalp Alica, İklim Değişikliği Davaları', TBB Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu, Şubat 2020, s. 11.

⁵³ UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 14: Article 6 (Right to Life) Nuclear Weapons and the Right to Life, Adopted at the Twenty-third Session of the Human Rights Committee, on 9 November 1984, para. 1; UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life), Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982, para. 1; Ayrıca bkz. Mehmet Emin Çağırın, Uluslararası Alanda İnsan Hakları, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2020, s. 339.

⁵⁴ Human Rights Committee, General comment No. 36 Article 6: right to life, CCPR/C/GC/36, 3 September 2019, para. 2.

⁵⁵ Resmî Gazete, 18 Haziran 2003 tarih ve Sayı: 25142, Karar Sayısı: 2003/5351.

⁵⁶ Human Rights Committee, General comment No. 36 Article 6: right to life, para. 2.

özellikle BM Çocuk Hakları Sözleşmesi'nin 6. maddesinde korunmaktadır. Bu maddeye göre “1. Taraf Devletler, her çocuğun temel yaşama hakkına sahip olduğunu kabul eder. 2. Taraf Devletler, çocuğun hayatta kalması ve gelişmesi için azami çabayı gösterirler.”⁵⁷

Bölgesel olarak da yaşam hakkı Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi⁵⁸ (madde 4), Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı⁵⁹ (madde 4) ve Arap İnsan Hakları Şartı⁶⁰ (Madde 5 ve 6) ve Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına Dair Sözleşme⁶¹ (AİHS) (madde 2) kapsamında korunmaktadır.

B. AİHS Kapsamında Yaşam Hakkı ve Pozitif Yükümlülükler

AİHS'nin en temel hükümlerinden biri olan yaşam hakkı madde 2'de düzenlenmiş olup bu madde barış zamanında askıya alınamaz⁶² ve 2. madde kapsamındaki pozitif yükümlülükler, kamusal olsun ya da olmasın, yaşam hakkının tehlikede olabileceği herhangi bir faaliyet bağlamında geçerli olacak şekilde yorumlanması gerekmektedir.⁶³ Yaşam hakkı Sözleşme'nin 3. maddesi ile birlikte, Avrupa Konseyi'ni oluşturan demokratik toplumların temel değerlerinden birini içermektedir.⁶⁴ 2. madde yalnızca devlet görevlileri tarafından güç kullanımından kaynaklanan ölümlerle ilgili değildir; aynı zamanda devletlere kendi yetki alanlarındaki kişilerin hayatlarını korumak için uygun adımları atma konusunda pozitif yükümlülük de yükler.⁶⁵ Başka bir deyişle 2. madde devletlere, hem kasten ve hu-

⁵⁷ Resmî Gazete 27 Ocak 1995, sayı: 22184, Kanun no: 4066.

⁵⁸ 22 Kasım 1969'da kabul edildi ve 18 Temmuz 1978'de yürürlüğe girdi.

⁵⁹ 27 Haziran 1981 tarihinde Afrika Birliği Organizasyonu tarafından kabul edilmiştir ve 21 Ekim 1986 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

⁶⁰ 22 Mayıs 2004 tarihinde kabul edilmiştir ve 15 Mart 2008'de yürürlüğe girmiştir.

⁶¹ 4 Kasım 1950 tarihinde imzalanmıştır ve 3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

⁶² Bkz. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 2. Madde Rehberi, 31 Aralık 2018, 6; AİHS madde 2'ye göre “1. Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez. 2. Ölüm, aşağıdaki durumlardan birinde mutlak zorunlu olanı aşmayacak bir güç kullanımı sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlaline neden olmuş sayılmaz: a) Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması; b) Bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya usulüne uygun olarak tutulu bulunan bir kişinin kaçmasını önleme; c) Bir ayıklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması.” https://www.echr.coe.int/documents/convention_tur.pdf, (erişim tarihi: 20.06.2022).

⁶³ *Centre for Legal Resources on Behalf of Valentin Câmpeanu v. Romania*, App no: 47848/08, 2014, para. 130.

⁶⁴ *McCann and Others v. The United Kingdom*, App no: 18984/91, 1995, para. 147.

⁶⁵ *L.C.B. v. the United Kingdom*, 1998, (14/1997/798/1001), para. 36; *Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom*, App no: 46477/99, 2002, para. 54; *Krivova v. Ukraine*, App no: 25732/05, 2010, para. 44; *Centre for Legal Resources on Behalf of Valentin Câmpeanu v. Romania*, para. 130.

kuka aykırı olarak ölüme sebebiyet vermekten kaçınma hem de kendi yetki alanı içindeki kişilerin hayatlarını korumak için gerekli önlemleri alma yükümlülüğü yüklemektedir.⁶⁶ Bu bakımdan devlet gerek yaşam hakkına saygı göstermekle gerekse de insan yaşamını etkili bir şekilde korumakla yükümlüdür ve bunun ihlal edilmesi durumunda hem caydırıcı etkiye sahip ceza hükümlerine yer verme hem de ceza kovuşturmasını organize etme yükümlülüğü vardır.⁶⁷

Devletin öldürmeme yükümlülüğü negatif, devletin yaşamı koruma yükümlülüğü ise pozitif yükümlülüğü ifade eder.⁶⁸ Diğer bir ifadeyle devletin insan haklarına saygı yükümlülüğü negatif yükümlülük olarak karşımıza çıkmakta iken pozitif yükümlülükler ise devletin müdahalesini gerektirir. Pozitif yükümlülüklerin iki yönü vardır. Biri yasal bir çerçeve oluşturma diğeri ise önleyici, uygulamaya yönelik tedbir alma yükümlülüğüdür.⁶⁹ Bu bakımdan devletin müdahalesi pozitif yükümlülüklerin yerine getirilmesinde tek başına yeterli olmayıp “*yeterli ölçüde aktif, yani gerekli adımları atması ve yeterli tedbirlere başvurmaları*” da gerekmektedir.⁷⁰

C. Pozitif Yükümlülükler ve Yaşam Hakkı: Genel Değerlendirme

İnsan faaliyetinin neden olduğu iklim değişikliğinin insan haklarından tam olarak yararlanması üzerinde olumsuz etkileri olduğu artık tartışmasız olarak kabul edilmektedir.⁷¹ Yani iklim değişikliği, uluslararası alanda garanti altına alınmış bir dizi insan hakkını gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak etkiler.⁷² Yükümlülük sahipleri olarak devletlerin bu iklim değişikliğinin etkilerini hem

⁶⁶ Bkz. Osman Doğru/Atilla Nalbant, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi-Açıklama ve Önemli Kararlar- 1. Cilt, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 14; Bernadette Rainey/Elizabeth Wicks/Clare Ovey, Jacobs, White&Ovey, The European Convention on Human Rights, sixth edition, Oxford University Press, Oxford, 2014, s. 143; Enver Bozkurt/Selim Kanat/Sezercan Bektaş, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2022, s. 202-203.

⁶⁷ Durmuş Tezcan/Mustafa Ruhan Erdem/Oğuz Sancakdar/Rifat Murat Önok, İnsan Hakları El Kitabı, Genişletilmiş 5. Baskı, Seçkin, Ankara, 2014, s. 93-4; A. Şeref Gözübüyük/Feyyaz Gölcüklü, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması-Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi, 13. Ek Protokole Göre Hazırlanıp Genişletilmiş 10. Bası, Turhan kitabevi, Ankara, 2013, s. 160; Doğru/Nalbant, s. 14.

⁶⁸ Osman Doğru/Atilla Nalbant, 1, s. 4; İlyas Doğan/Omca Özdemir, “Yaşam Hakkı”, İlyas Doğan (der.), İnsan Hakları Hukuku 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019, s. 534.

⁶⁹ European Court of Human Rights, Guide on Article 2 of the European Convention on Human Rights, Right to life, s. 8; Osman Doğru/Atilla Nalbant, s. 14.

⁷⁰ İlyas Doğan, “Avrupa Konseyinde İnsan Haklarını Koruma Sistemi”, İlyas Doğan (der.), İnsan Hakları Hukuku, 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019, s. 398-9.

⁷¹ OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, Submission of the Office of the High Commissioner for Human Rights to the 21st Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 27 November 2015, s. 6; Climate Change 2014 Synthesis Report, s. 2, 40.

⁷² OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, s. 2.

önlemek hem de onarmak için etkili önlemler alma konusunda (olumlu) bir yükümlülüğü vardır.⁷³ Devletler, ayırım gözetmeksizin tüm insanlar için insan haklarına saygı göstermek, insan haklarını korumak, yerine getirmek ve geliştirmekle yükümlüdür ve öngörülebilir uzun vadeli zararlar da dahil olmak üzere iklim değişikliğinin neden olduğu insan hakları zararlarını önlemek için gerekli tedbirlerin alınmaması bu yükümlülüğü ihlal eder.⁷⁴ Nitekim devletler, iklim değişikliğinin mevcut ve gelecekteki insan hakları üzerindeki olumsuz etkilerini mümkün olan en büyük ölçüde önlemek için düzenleyici önlemler de dahil olmak üzere, sera gazlarının antropojenik emisyonlarını sınırlamak için gerekli önlemleri almalıdır.⁷⁵ Bu bağlamda İnsan Hakları Komitesine göre, taraf devletlerin yaşam hakkını koruma görevi, yaşama yönelik doğrudan tehditlere yol açabilecek veya bireylerin yaşam hakkından onurlu bir şekilde yararlanmalarını engelleyebilecek çevrenin bozulmasını, yaşamı tehdit eden hastalıkları, yaygın açlık ve yetersiz beslenme ve aşırı yoksulluk gibi toplumdaki genel koşulları ele almak için uygun önlemlerin alınmasını ifade eder.⁷⁶

Genel Yorum 36, yaşam hakkı ile iklim değişikliği ve çevresel bozulmanın sonuçları arasında bir bağlantı olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda “(ç)evresel bozulma, iklim değişikliği ve sürdürülemez kalkınma, mevcut ve gelecek nesillerin yaşam hakkından yararlanabilmelerine yönelik en acil ve ciddi tehditlerden bazılarını oluşturmaktadır.”⁷⁷ Böylece Genel Yorum 36, iklim değişikliğini yaşam hakkına yönelik bir tehdit olduğunu ve iklim değişikliğinin şimdiki ve gelecek nesillerin yaşam hakkını tehdit ettiğini kabul etmektedir. İnsan Hakları Komitesi yaşama hakkına ve özellikle hem onurlu bir yaşama saygı gösterme hem de onurlu bir yaşamı güvence altına alma yükümlülüğünün yerine getirilmesinin, *inter alia*, taraf devletlerin çevreyi korumasına ve onu kamu ve özel aktörlerin neden olduğu zararlardan, kirlilik ve iklim değişikliğinden korumak için aldığı önlemlere bağlı olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Böylece İnsan Hakları Komitesi yaşam hakkının korunması için devletlere önlem alma yükümlülüğü yüklemektedir.

İnsan Hakları Komitesi, Taraf Devletlerin yaşam hakkına saygı gösterme ve güvence altına alma yükümlülüğünün, “*makul olarak öngörülebilir tehditlere ve yaşam kaybına neden olabilecek yaşamı tehdit eden durumlara kadar uzan(makta)*” olduğunu ve bu tür tehditlerin ve durumların can kaybıyla sonuçlanmasa bile yaşam hakkını ihlal edilebileceğine yer vermiştir.⁷⁹ Koivurova,

⁷³ OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, s. 2.

⁷⁴ OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, s. 2.10.

⁷⁵ OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, s. 2.

⁷⁶ Human Rights Committee, General Comment No. 36 Article 6: right to life, para. 26.

⁷⁷ Human Rights Committee, General Comment No. 36 Article 6: right to life, para. 62.

⁷⁸ Human Rights Committee, General Comment No. 36 Article 6: right to life, para. 62.

⁷⁹ Human Rights Committee, General Comment No. 36 Article 6: right to life, para. 7.

Duyck ve Heinämäki'ye göre yaşam hakkı kapsamında devletlerin yükümlülükleri, “*keyfi veya kasıtlı olarak yaşamdan yoksun bırakma gerekliliğinin ötesine geçer*” ve yaşam hakkının kendisinin hükümetler tarafından ihtiyatlı bir yaklaşım gerektirdiğine dair genel bir anlayış var gibi görünmekte ve bu da, hükümet yetkililerinin, öngörülebilir durumlarda insan yaşamına yönelik zararları veya tehditleri önlemesi gerektiğini ifade eder.⁸⁰ Bu, özellikle iklim krizi bağlamında geçerlidir ve diğer haklarla bağlantılı olarak da yaşam hakkını korumak için önleyici (uyarlama) tedbirler alınarak iklim değişikliğinin etkilerini önemli ölçüde azaltılabilir.⁸¹ Başka bir ifadeyle, iklim değişikliğinin yaşam hakkını olumsuz etkileyeceğinden yola çıkarak devletlerin, iklim değişikliğinin bu etkilerini azaltmak için gerekli adımı atması gerektiği yani önleyici tedbirler alması yaşam hakkı çerçevesinde değerlendirilebilecektir.

AİHM çevre hakları konusunda zengin bir içtihadı sahipken şu ana kadar iklim ve insan hakları konusunda herhangi bir karar almamıştır.⁸² AİHM içtihatlarında iklim değişikliğinin 2. madde kapsamındaki pozitif yükümlülükler kapsamına dahil olmayacağına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle, iklim değişikliğine ilişkin davalarda yaşam hakkı temelinde açılabilmesinde herhangi bir engel bulunmamaktadır.

III. URGENDA DAVASI

Urgenda Vakfı v Hollanda Hükümeti davası 2015 yılında başlamıştır. Bu davada Hollanda, 886 vatandaşı ve Urgenda Vakfı tarafından dava edilmiştir.⁸³ 2015 yılında Hollanda Bölge Mahkemesi sera gazı emisyonunun %25 oranında azaltılmasına karar vermiş ve bunu haksız fiile ilişkin tehlikeli ihmal doktrinine dayandırmıştır. Temyiz Mahkemesi 9 Ekim 2018 tarihli kararında Bölge Mahkemesinin kararını onamış ve kararını AİHS'nin 2. ve 8. maddelerine dayandırmıştır. 2019'da Yüksek Mahkeme, Temyiz Mahkemesinin kararını onamıştır. Bu kararda Hollanda Temyiz Mahkemesi AİHS 2. ve 8. maddelerdeki pozitif yükümlülüklerin iklim değişikliği risklerini kapsadığı sonucuna varmış ve bu tespitten ardından Yüksek Mahkeme, bu pozitif yükümlülüklerin 2020'de sera gazı emisyonlarını %25 oranında azaltmak için belirli bir sonuç yükümlülüğü içerip

⁸⁰ Timo Koivurova/Sébastien Duyck/Leena Heinämäki, Climate Change and Human Rights” Erkki J. Hollo, Kati Kulovesi/Michael Mehling (der.) Climate Change and the Law: Ius Gentium Comparative Perspectives on Law and Justice, Springer/Dordrecht/Heidelberg/New York/London, 2013, s. 292.

⁸¹ Almonte, s. 73.

⁸² *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland*, (App no: 53600/20) davası iç hukuk yollarının tüketilip AİHM önündeki ilk iklim değişikliği davasıdır. Dava Büyük Dairede olup bu kararlar birlikte AİHM ilk kararını vermiş olacaktır.

⁸³ Bkz. Informal translation of the reading out of the summary of verdict of the District Court of the Hague, in the case of Urgenda and 886 citizens against the Dutch State.

içermediğini incelemiştir.⁸⁴ Bu oran küresel ısınmanın 2°C'nin üzerine çıkması hedefi dahilinde kalmak için salınabilecek toplam karbon miktarını göstermektedir.⁸⁵ Nitekim gelişmiş ülkeler için 2020 yılına kadar 1990 seviyelerine kıyasla %25-40'lık bir azaltım hedefi, IPCC'nin 2007 Dördüncü Değerlendirme Raporunda bir senaryo olarak yer almıştır.⁸⁶ Fakat Hollanda bu hedefi 2007 yılında benimsese de 2011 yılına kadar %14-17 oranında azaltımı hedeflemiştir.⁸⁷

Davada ulusal mahkemeler Hollanda'nın AİHS'ye taraf olmasından dolayı AİHS'yi ve AİHM içtihatlarını dikkate almışlardır. Keza davanın kısmen Hollanda Medeni Kanunu kapsamındaki bakım yükümlülüğünün (the duty of care) ihmaline dayandığı da görülmektedir.⁸⁸ Ayrıca ulusal mahkemeler Avrupa Birliği iklim anlaşmalarını, BMİDÇS ve Paris Anlaşması gibi Birleşmiş Milletler anlaşmaları ile 'zarar vermeme' ilkesini de davada göz önünde bulundurmıştır.

A. AİHS Temelinde İnsan Haklarının Korunması

Hollanda hükümeti, tehlikeli iklim değişikliği tehdidinin doğası gereği küresel olduğunu ve AİHS'nin 2. maddesinin bunu korumadığını iddia etmiştir.⁸⁹ Ancak Yüksek Mahkeme bu iddiayı reddetmiştir.

AİHS'nin 2. maddesi yaşam hakkını korumakta olup AİHM'nin yerleşik içtihadına göre, bu hüküm aynı zamanda bir sözleşmecî devletin kendi yetki alanı içindeki kişilerin hayatlarını korumak için uygun adımları atma yani pozitif yükümlülüğünü de kapsar.⁹⁰ Bu içtihada göre, pozitif yükümlülükler, *inter alia*, söz konusu durumda, hükümetin kendisi veya başkaları tarafından yürütülüp yürütülmediğine bakılmaksızın tehlikeli endüstriyel faaliyetlerde ve doğal afetler içeren durumlarda uygulanır.⁹¹ AİHS madde 2 devletlere, kendi yetki alanlarındaki kişilerin hayatlarını korumak için uygun önlemleri alma konusunda pozitif yükümlülükler yüklemektedir.⁹² Yüksek Mahkeme, AİHM'nin birçok davada, bir

⁸⁴ Bkz. Nollkaemper/Burgers, s. 5.

⁸⁵ Bkz. C. W. (Chris) Backes/G. A. (Gerrit) van der Veen, 'Urgenda: The Final Judgment of the Dutch Supreme Court', *Journal for European Environmental & Planning Law*, 17, 307-321, 2020, s. 312.

⁸⁶ Bkz. Intergovernmental Panel on Climate Change, *Climate Change 2007: Mitigation of Climate Change, Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*.

⁸⁷ Nollkaemper/Burgers, s. 2.

⁸⁸ Isabella Parling, 'Human Rights and Climate Change: Are State Violating the Right to Life by Not Cutting Emissions?', *The Swedish Institute of International Affairs*, 2021, s. 12.

⁸⁹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.1.

⁹⁰ Bkz. *Centre for Legal Resources on Behalf of Valentin Câmpeanu v. Romania*, para. 130; *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.2.2.

⁹¹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.2.2.

⁹² *Öneryıldız v. Turkey*, App no: 48939/99, 2004, para. 71; *L.C.B. v. the United Kingdom*, para. 36; *Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom*, App no: 46477/99, 2002, para. 54.

devletin doğal veya çevresel bir felakete ilgili eylemleri veya ihmalleriyle ilgili olarak taraf devletlerin AİHS'nin 2. maddesini ihlal ettiğine karar verdiğini belirtmiştir.⁹³ AİHS'nin 2. maddesi uyarınca devletin, tehlikenin gerçekleşmesi belirsiz olsa bile, tehlikeye karşı önleyici tedbirler alma yükümlülüğü vardır ve AİHM içtihadına göre, belirli bir davada hangi tedbirlerin uygun olup olmadığının tespiti o davanın koşullarına bağlıdır.⁹⁴ Ayrıca bu madde bir devlete imkânsız veya orantısız bir yük yüklememelidir.⁹⁵ Zira bir devlet için önemli olan makul ve uygun tedbirleri almaktır ve neticede tedbirler tehdide son vermemişse, bu devletin yükümlülüğünü yerine getirmediği anlamına gelmez.⁹⁶ Bu hususlar, Urgenda ve benzeri iklim davalarına uyarlanabilir.⁹⁷

Yine Yüksek Mahkemeye göre “[k]işiler için gerçek ve acil bir risk varsa ve söz konusu devlet bu riskin farkındaysa uygun adımları atmakla yükümlüdür. Bu bağlamda, ‘gerçek ve acil risk’ terimi hem gerçek hem de yakın olan bir riski ifade edecek şekilde anlaşılmalıdır.”⁹⁸ ‘Acil’ terimi, riskin kısa bir süre içinde gerçekleşmesi gerektiği şeklinde yakınlığı ifade etmez ve daha ziyade bu terim söz konusu riskin ilgili kişileri doğrudan tehdit etmesi anlamına gelir.⁹⁹ Dahası, “AİHS’nin 2. maddesinin koruması, ... uzun vadede gerçekleşebilecek riskleri de dikkate almaktadır.”¹⁰⁰

AİHS’nin yerleşik içtihadına göre, AİHS hükümleri Sözleşme’nin sağladığı korumayı pratik ve etkili kılacak şekilde yorumlanmalı ve uygulanmalıdır.¹⁰¹ Bu aynı zamanda 1969 Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi’nin (VAHS) 31(1). maddesinin uygulanmasıyla da ilgilidir ve bu maddeye göre “Bir andlaşma, hükümlerine andlaşmanın bütünü içinde ve konu ve amacının ışığında verilecek alelade manaya uygun şekilde iyi niyetle yorumlanır.”¹⁰² AİHM, AİHS’nin uluslararası hukukun genel ilkeleri ile uyumlu olarak yorumlanması gerektiğini ve VAHS’nin 31/3 (c) maddesinde işaret edildiği üzere “tarafklar arasındaki ilişki-

⁹³ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.2.2.

⁹⁴ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.3.2.

⁹⁵ *Budayeva and Others v. Russia*, App nos: 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02, 2008, para. 135; *Brincat and Others v. Malta*, App nos: 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11 and 62338/11, 2014, para. 101.

⁹⁶ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.3.4.

⁹⁷ Bkz. Ingrid Leijten, ‘Human rights v. Insufficient climate action: The Urgenda case’*, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 37(2), 112-118, 2019, s. 116.

⁹⁸ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.2.2.

⁹⁹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.2.2.

¹⁰⁰ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.2.2.

¹⁰¹ *Soering v. the United Kingdom*, App no: 14038/88, 1989, para. 87.

¹⁰² BM Enformasyon Merkezi UNIC-Ankara, https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=438, (erişim tarihi: 03.07.2022).

lerde geçerli olan ilgili herhangi bir uluslararası hukuk kuralı ve özellikle insan haklarının uluslararası korunmasına ilişkin kuralları(nın)” dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰³

Demir ve Baykara v. Türkiye davasında AİHM, “Özelleşmiş uluslararası belgelerden ve Sözleşmeciler Devletlerin uygulamalarından ortaya çıkan fikir birliği, belirli davalarda Sözleşme hükümlerini yorumlarken Mahkeme için ilgili bir mülahaza oluşturabilir. Bu bağlamda, davalı Devletin, ilgili davanın kesin konusuna ilişkin olarak geçerli olan tüm belgeleri onaylamış olması gerekli değildir. İlgili uluslararası belgelerin, uluslararası hukukta veya Avrupa Konseyi’ne üye Devletlerin çoğunluğunun iç hukukunda uygulanan norm ve ilkelerde sürekli bir gelişimi ifade etmesi ve belirli bir alanda modern toplumlarda ortak bir zemin olduğunu göstermesi Mahkeme için yeterli olaca(ğını)” belirtmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca AİHM, AİHS’nin bilimsel ve toplumsal gelişmeler ışığında yorumlanması ve uygulanması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵

Son olarak Yüksek Mahkeme, Hollanda Anayasası’nın 93 ve 94. maddeleri uyarınca, Hollanda’daki mahkemelerin AİHS’nin herkes için bağlayıcı olan hükümlerini uygulama zorunluluğu olduğunu belirterek Hollanda’nın AİHS’e taraf olması sebebiyle, ulusal mahkemelerin AİHS madde 2’yi AİHM’nin yaptığı gibi yorumlaması veya AİHM tarafından kullanılan aynı yorumlama standartlarına dayanarak yorumlaması gerektiğine karar vermiştir.¹⁰⁶

Yukarıda bahsedilen değerlendirmelerden sonra Yüksek Mahkemeye göre iklim değişikliği Hollanda için ‘gerçek ve acil bir risk’ teşkil etmektedir ve bu durum Hollanda’da ikamet edenlerin yaşamlarının ve refahının ciddi şekilde tehlikeye atılması riskini beraberinde getirir. Benzer şekilde iklim değişikliğinin deniz seviyesinde olası bir keskin yükselişi artırarak Hollanda’nın bazı bölgelerini yaşanmaz hale getirebilecektir.¹⁰⁷

B. Küresel Sorun Olarak İklim Değişikliği ve Ulusal Sorumluluk

İklim değişikliği, Hollanda’da da dahil olmak üzere dünya çapında bir etkiye sahiptir ve böylece emisyonların küresel etkisi ve sonuçları vardır. Neticede Yüksek Mahkemeye göre iklim değişikliği konusunda AİHS’nin 2. maddesinin (kararda ayrıca 8. maddede değerlendirilmiştir) devletlere bir yükümlülük yükleyip yüklenmediği sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Yüksek Mahkeme soruya AİHS’nin 2. maddesi uyarınca, iklim değişikliği küresel bir sorun olsa bile, tehlikeli iklim değişikliğini önlemek için Hollanda ‘üzerine düşeni’ yap-

¹⁰³ *Nada v. Switzerland*, App no: 10593/08, 2012, para. 169.

¹⁰⁴ App no: 34503/97, 2008, paras. 85-6.

¹⁰⁵ *Rees v. the United Kingdom*, App no: 9532/81, 1986, para. 47.

¹⁰⁶ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.6.1.

¹⁰⁷ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.6.2.

makla yükümlü olduğu şeklinde cevap vermiştir.¹⁰⁸ Bu kapsamda BMİDÇS'nin 2. maddesi, Sözleşme'nin “*atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde stabilize edilmesini*” amaçladığını belirtmektedir. Bu amaca ulaşmak için BMİDÇS'nin 3. maddesi farklı ilkelere yer vermiştir. Yüksek Mahkeme, sera gazı emisyonlarının istikrara kavuşturulması ve devletlerin bu özel sorumluluk ve olanakları dahilinde gerekli önlemleri alma yükümlülüklerinin “zarar vermeme ilkesi” ile ilgili olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹ Uluslararası hukukun temeli olarak kabul edilen zarar vermeme ilkesi, “*ülkelerin birbirine zarar vermemesi*” anlamına gelmektedir.¹¹⁰ Bu ilkenin BMİDÇS'nin ön sözünde de benimsendiği görülmektedir. Sera gazı emisyonlarına ‘zarar vermeme ilkesi’ uygulandığında, bu, sera gazı emisyonlarının azaltılmasına katkıda bulunabileceği anlamına gelmektedir ve sonuç olarak bu yaklaşım, her ülkenin kendi payına düşen sorumluluğuna denk gelen kısmi sorumluluğa işaret etmektedir.¹¹¹ Sonuçta bahsedilen “... *kısmi sorumluluk, zararın sebebinin sadece bir kısmını doğuran hukuka aykırı fiiller durumunda ulusal ve uluslararası uygulamada benimsenenlerle uyumludur*” ve ayrıca Devletlerin Uluslararası Haksız Eylemlerden Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler ile de uyumludur.¹¹²

Hollanda BMİDÇS'ye taraftır ve bu Sözleşme, taraf devletlere, kendi özel sorumluluk ve seçeneklerine uygun olarak iklim değişikliğini azaltmak için önlemler alma yükümlülükleri yüklemektedir.¹¹³ Böylece her ülke kendi payından sorumlu olup bu, “*bir ülkenin, dünyanın geri kalanına kıyasla, kendi emisyonlarının kapsamının nispeten sınırlı olduğunu ve kendi emisyonlarının azaltılmasının küresel ölçekte çok az etkisinin olacağını savunarak, önlem alma sorumluluğundaki payından kurtulamayacağı anlamına gelir.*”¹¹⁴ Bu nedenle Hollanda, “*sorumluluk payı oranında topraklarından kaynaklanan sera gazı emisyonlarını azaltmakla yükümlüdür*” ve Hollanda'nın ‘üzerine düşeni’ yapma yükümlülüğü, AİHS'nin 2. maddesi (ve 8. maddesine) dayanmaktadır; çünkü Hollanda'da birçok insanın hayatını ve refahını tehlikeye atacak tehlikeli bir iklim değişikliğinin meydana gelmesine ilişkin ciddi (grave) bir risk vardır.¹¹⁵ Yüksek Mahkemeye göre, diğer ülkelerin kısmi sorumluluklarını yerine getirmediği için bir devletin sorumluluk almak zorunda olmadığı argümanı ile bir ülkenin küresel sera gazı emisyonlarındaki payının çok

¹⁰⁸ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.1.

¹⁰⁹ Bkz. *The State of the Netherlands v. Urgenda*, paras. 5.7.3-5.7.5.

¹¹⁰ Bkz. *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.5.

¹¹¹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.5.

¹¹² *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.6.

¹¹³ Bkz. *The State of the Netherlands v. Urgenda*, Summary of the Decision.

¹¹⁴ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, Summary of the Decision.

¹¹⁵ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, Summary of the Decision.

küçük olduğu ve kendi topraklarından kaynaklanan emisyonları azaltmanın küresel ölçekte çok az fark yarattığı iddiası kabul edilemez.¹¹⁶ Yüksek Mahkeme, AİHS'nin 2. maddesi uyarınca, iklim değişikliği küresel bir sorun olsa bile Hollanda'nın tehlikeli iklim değişikliğini önlemek için 'üzerine düşeni' yapmakla yükümlü olduğu görüşündedir.¹¹⁷ Başka bir ifadeyle Yüksek Mahkeme, AİHS'nin 2. maddesi (ve 8. maddesi) çerçevesinde, Hollanda Devleti'nin kendi topraklarından kaynaklanan sera gazı emisyonlarını azaltmak için Hollandalılara karşı yeterli önlemleri almak zorunda olduğuna karar vermiştir.¹¹⁸

Hollanda'nın sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yönelik katkı, hükümet ve parlamento tarafından belirlenir. Bununla birlikte Yüksek Mahkeme, "(t)ehlikeli iklim değişikliğine karşı dünya çapında alınacak önlemlerdeki payının açıkça alt sınırının ne olduğu göz önüne alındığında, mahkemelerin Devlet tarafından alınan tedbirlerin çok az olup olmadığını değerlendirebileceği" kanaatinde dir.¹¹⁹ Tüm bu hususları göz önünde bulunduran Yüksek Mahkeme, AİHS'nin 2. maddesinin iklim değişikliği riskine karşı, taraf devletleri 'üzerlerine düşeni yapmaya' yükümlü olduğu şekilde yorumlanması gerektiğine ve bu noktada devletlerin pozitif yükümlülükleri olduğuna karar vermiştir.¹²⁰ Çünkü Yüksek Mahkemeye göre tehlikeli bir iklim değişikliği meydana gelirse Hollanda'da birçok insanın hayatı ve refahı tehlikeye girecektir. Sonuç olarak da iklim değişikliği nedeniyle insanların yaşam hakları tehdit edilebilecektir.

C. Hollanda İçin %25-40 Hedefi

Yüksek Mahkeme Hollanda'nın sorumluluk payı oranında kendi topraklarından kaynaklanan sera gazı emisyonlarından sorumlu olduğunu tespit ettikten sonra Ek I devletleri için %25-40'lık bir azaltımın bir yükümlülük olup olmadığını ele almıştır.

%25-40 hedefi, sera gazı emisyonlarında küresel bir azaltım için 2007 Dördüncü Değerlendirme raporundaki bir IPCC senaryosudur ve bu senaryo, 2100 yılına kadar atmosferdeki sera gazı emisyonunu maksimum 450 ppm (milyonda bir) hedefine ulaşılabilmesi için gereklidir.¹²¹ Böylece de küresel ısınma maksimum 2°C ile sınırlanmış olacaktır. Yüksek Mahkemeye göre de "1.5°C veya 2°C'lik maksimum hedefler ve maksimum 430 veya 450 ppm'lik ilgili emisyonlar tahminlere" dayanmaktadır ve "(b)u nedenle, örneğin bir kritik eşişe (tipping point) ulaşıldığından veya buzun daha yüksek oranda erimesinden dolayı, daha

¹¹⁶ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.7.

¹¹⁷ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.1.

¹¹⁸ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 6.1.

¹¹⁹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 6.3.

¹²⁰ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.8.

¹²¹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.2.1.

*az küresel ısınma ve daha düşük sera gazı emisyonu ile bile tehlikeli iklim değişikliğinin meydana gelmesi mümkündür.*¹²²

Yüksek Mahkeme yoruma ilişkin hususları göz önünde bulundurarak sorumlu sayılacak maksimum hedef olan en az iki derece hedefine ulaşmak için Ek I ülkelerinin 2020 yılına kadar sera gazı emisyonlarını 1990 seviyelerine kıyasla en az %25-40 oranında azaltımın acil ihtiyaç konusunda yüksek derecede uluslararası bir fikir birliğini yansıttığı sonucuna varmıştır.¹²³ 2015'ten sonra yapılan iklim değişikliği konferansları, azaltım hedefinin %25-40 aralığını ele almamıştır fakat sera gazı emisyonlarında 2020'ye kadar yeterli azaltımların yapılması gerektiğini her zaman vurgulanmıştır.¹²⁴ %25 hedefi, bir uzman senaryosundan başka bir şey değilse de bu hedefi bir senaryodan 'ortak bir zemin(e)' dönüştüren şey, her yıl BMİDÇS Tarafları Konferanslarında çeşitli şekil ve formlarda onaylanmasıyla birlikte AB'nin bu senaryoyu referans noktası almasıdır.¹²⁵

Sonuç olarak, Yüksek Mahkeme, Hollanda'nın da dahil olduğu Ek I ülkeleri tarafından 2020 yılına kadar en az %25'lik sera gazı emisyonlarını azaltım hedefinin uluslararası hukuk ve iklim biliminde büyük bir fikir birliğini yansıttığını belirtmiştir.¹²⁶ Bu bakımdan Yüksek Mahkeme, AİHS'yi yorumlarken ve uygulamaları AİHM içtihat hukuku anlamında bu yüksek derecede uzlaşmayı ortak bir zemin olarak kabul etmiştir.¹²⁷

Yüksek Mahkeme %25'lik sera gazı emisyonları azaltımının bir fikir birliğini yansıttığını belirledikten sonra bahsi geçen bu orandan Hollanda'nın bireysel olarak sorumlu olup olmadığını değerlendirmiştir. Bu noktada Hollanda hükümeti, 2007 Raporu temelli olan 2020'de sera gazı emisyonlarında 1990'a kıyasla %25 ila %40'lık azaltımın "*bağlayıcı bir kural veya anlaşma olmadığını*" ve %25-40 hedefinin bireysel olarak değil, yalnızca grup olarak Ek I ülkeleri için geçerli olduğunu ve bu nedenle bireysel olarak uygulanamayacağını iddia etmiştir.¹²⁸ Zira Hollanda için Yüksek Mahkemenin dayandığı 2020'de sera gazı emisyonlarını %25 oranında azaltmasını gerektiren herhangi bir ulusal veya uluslararası norm bulunmamaktadır.¹²⁹

Yüksek Mahkemeye göre 2007 Raporundaki %25-40 hedefinin Ek I ülkeleri için grup olarak dahil edilmesine rağmen BMİDÇS ve Paris Anlaşması, devlet-

¹²² *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.2.10.

¹²³ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.2.11.

¹²⁴ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.2.3.

¹²⁵ Nollkaemper/Burgers, s. 5.

¹²⁶ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.5.1.

¹²⁷ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.2.11.

¹²⁸ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, paras. 7.1 ve 7.3.1.

¹²⁹ Bkz. Backes/van der Veen, s 311.

lerin bireysel sorumluluğuna yer vermektedir ve bu nedenle, bu rapordaki hedef, Ek I ülkeleri bakımından bireysel olarak da geçerlidir. Yüksek Mahkeme Hollanda'nın argümanını kendisinin neden daha düşük bir yüzde uygulanması gerektiğine ve 2020 yılına kadar en az %25'lik bir azaltımın imkansız veya oranısız bir külfete neden olduğuna dair kanıt sağlayamadığı için reddetmiştir.¹³⁰ Yüksek Mahkeme, BMİDÇS'nin 3(1) ve 3(3). maddelerini göz önünde bulundurarak, bir devletin “belirli sorumluluk ve olanaklarına uygun olarak gerekli tedbirleri alma” yükümlülüğü olduğuna karar vermiştir.¹³¹ Bu itibarla Yüksek Mahkeme, pozitif yükümlülüklerin AİHS'nin 2. maddesi kapsamında uygulanacağı kanaatinde. AİHS'nin 2. maddesi uyarınca, devletin tehlikeli iklim değişikliğini önlemek için uygun önlemleri alma bakımından pozitif yükümlülüğü vardır ve %25'lik hedef mutlak bir minimum olarak kabul edilebilir; Yüksek Mahkemeye göre devlet, bu hedeften sapmayı gerektirecek iddiasını doğru bir şekilde kanıtlayamadığından %25 hedefine bağlı kalmalıdır ve bu nedenle, en azından 2020 yılına kadar bu azaltımı sağlamak için çaba sarf etmelidir.¹³² Yüksek Mahkeme AİHS'nin 2. maddesinin devletin zararı önlemek için iklim değişikliği ile mücadele etmesini gerektirdiğinden, Hollanda'nın bunu yaparken asgari adil payı %25'lik bir azaltım olduğunu ve 2. madde davacıların çıkarlarını koruduğu için, Devletin emisyonları en azından bu oranda azaltmamasının davacıları etkileyen hukuka aykırı bir eylem teşkil ettiğini belirtmiştir.¹³³ Neticede Yüksek Mahkeme 2020 yılına kadar %25'lik acil bir azaltımın bireysel olarak Hollanda için de geçerli olduğuna karar vermiştir.

SONUÇ

İklim değişikliğinin yaşam hakkı, yeterli beslenme hakkı, yeterli barınma hakkı, güvenli içme suyu ve sanitasyon hakkı, çalışma hakkı, kalkınma hakkı ve kendi kaderini tayin hakkı gibi çeşitli hakların etkin bir şekilde kullanılmasını olumsuz etkilediği kabul edilmektedir. Özellikle de iklim değişikliği sonucu meydana gelen aşırı hava olayları neticesinde ölümler ve yaralanmaların meydana gelmesi, yeterli suya veya gıdaya erişimin mümkün olmaması, su kaynaklarının kalite bakımından yetersiz olmasıyla çeşitli hastalıklara neden olacak olup neticede insanların yaşamları tehdit altında olabilecektir. Başka bir deyişle, iklim değişikliğinin yaşam hakkı üzerinde olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Urgenda davası da iklim değişikliğinin yaşam hakkını olumsuz etkileyebileceğine yönelik somut örneği oluşturmaktadır.

¹³⁰ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, paras. 7.3.4 ve 7.5.3.

¹³¹ *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 5.7.3.

¹³² *The State of the Netherlands v. Urgenda*, para. 7.5.1.

¹³³ Bkz. Backes/van der Veen, s. 310.

Urgenda davasında Hollanda kendi topraklarından kaynaklanan sera gazı emisyonlarını 2020 yılı sonuna kadar 1990 yılına göre en az %25 oranında azaltmak zorunda olup olmadığı ve devletin sera gazı emisyonlarını azaltmak için yeterli önlem almaması sebebiyle yaşam hakkının ihlal edilip edilmeyeceği (kararda ayrıca AİHS m.8’de) değerlendirilmiştir. Yüksek Mahkeme, AİHM’nin içtihadı çerçevesinde, insanların yaşamları veya refahı için gerçek ve acil bir risk varsa ve devlet bu riskin farkındaysa, bir sözleşmecî devletin AİHS’nin 2. maddesine göre uygun önlemleri almakla yükümlü olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Yüksek Mahkeme iklimin küresel bir sorun olmasına rağmen her devlet üzerine düşeni yapmakla yükümlü olduğunu ve 2007 Dördüncü Değerlendirme raporunda yer alan %25’lik emisyon azaltımı senaryosunun ortak bir zemini yansıttığı sonucuna varmıştır.

Urgenda kararında Yüksek Mahkeme, Hollanda’nın 2020 yılı sonuna kadar sera gazı emisyonlarını en az %25 oranında azaltması için gereken önlemleri alma yükümlülüğünü insan hakları hukuku ile temellendirmiştir. Bu temellendirmeyi de Yüksek Mahkeme Hollanda’nın AİHS’nin 2. maddesi (ve 8. maddesi) kapsamındaki yükümlülüklerine dayanmıştır.

Yüksek Mahkemeye göre devletler iklim değişikliğinin insan hakları üzerindeki olumsuz etkilerinden kaçınmak için çeşitli önlemler almakla yükümlüdür. Her bir devletin bireysel olarak sera gazı emisyonlarını azaltmaları dünya ölçeğinde etkisi az olsa da -örneğin Hollanda’da %25’lik bir emisyon azalması, sıcaklık artışını 0,000045°C düşürmeye yardımcı olup bu nedenle sel, rüzgâr fırtınası veya kuraklığı önlemeye yardımcı olması pek olası değildir-¹³⁴ bu emisyonların azaltılması uluslararası insan hakları hukuku kapsamında devletlere yüklenen yükümlülük olarak karşımıza çıkmaktadır.¹³⁵

Yüksek Mahkemenin kararı, hem iklim davalarında insan haklarının dayanak olarak kullanılmasına hem de insan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişkiye örnek teşkil etmektedir. Bu karar, iklim değişikliğinin bir insan hakları sorunu olduğunu da desteklemektedir. Yüksek Mahkemenin bu kararı gelecekteki iklim değişikliği davaları üzerinde etkisi olasıdır.

İnsan hakları ve iklim değişikliği arasındaki ilişki kabul edilmektedir. Ancak bu iklim değişikliğine ilişkin açılan davalarda insan hakları temeline dayandırılmasında hiçbir engelin olmadığı anlamına gelmez. Yani iklim davalarında insan haklarının dayanak olarak gösterilmesinde ülkede dışında uygulanabilirlik, atfedilebilirlik ve nedensellik ilişkisi gibi unsurların uygulanmasındaki zorlukları da içinde barındırır. Ayrıca 2007 raporunda yer alan %25’lik sera gazı emisyonunu azaltım hedefinin de ortak bir zemin yani bir fikir birliğini yansıtıp yansıtmadığı hususu da başka bir tartışmalı konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹³⁴ Bkz. Backes/van der Veen, s. 310.

¹³⁵ Bkz. Almonte, s. 70.

KAYNAKÇA

- AÇIMUZ**, Bige, ‘Devletin Yükümlülüklerine, Sorumluluğuna ve Yargıcın Yetkilerine Yaklaşımında Dönüştürücü Etkileri Bakımından Sistematik İklim Davaları’, YÜHFD, C. XIX, 2022/2, s. 343-428.
- ALMONTE**, Marlene Alicia Payva, *The Interrelationship between Human Rights and Climate Change: An Appraisal*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Liverpool, 2020.
- ARI**, İzzet, “İklim Değişikliği Müzakereleri: Türkiye Örneği”, Zerrin Savaşan/Hakan Ünay (der.), *Türk Çevre Hukuku ve Politikaları-Dünden Bugüne ve Geleceğe*, Seçkin, Ankara, 2021.
- BACKES**, C. W. (Chris)/**VAN DER VEEN**, G. A. (Gerrit), ‘Urgenda: the Final Judgment of the Dutch Supreme Court’, *Journal for Environmental & Planning Law*, 2020.
- BOZKURT**, Enver/**KANAT**, Selim/**BEKTAŞ**, Sezercan, *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku*, Gözden Geçirilmiş 5. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2022.
- ÇAĞIRAN**, Mehmet Emin, *Uluslararası Alanda İnsan Hakları*, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş 4. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2020.
- ÇELENK**, Bengü, *The Structuring and Institutionalizing of Discourses on Climate Change and Security in The United Nations Security Council*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2022.
- DOĞAN**, İlyas, “Avrupa Konseyinde İnsan Haklarını Koruma Sistemi”, DOĞAN, İlyas (der.), *İnsan Hakları Hukuku*, 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019.
- DOĞAN**, İlyas/**ÖZDEMİR**, Omca, “Yaşam Hakkı”, İlyas Doğan (der.), *İnsan Hakları Hukuku* 3. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019.
- DOĞRU**, Osman/**NALBANT**, Atilla, *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi-Açıklama ve Önemli Kararlar*, 1. Cilt, Legal Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- EKŞİ**, Nuray, ‘İklim Mültecileri’, *Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, 2016, s. 10-58.
- GÖKALP ALICA**, Süheyla Suzan, ‘İklim Değişikliği Davaları’, *TBB Çevre ve Kent Hukuku Komisyonu Bülteni*, Sayı 2, Şubat 2020.
- GÖKALP**, Süheyla Suzan, “Paris Anlaşması ve Türkiye’ye Yansımaları”, ÜZELTÜRK, Sultan Tahmazoğlu/**BOZKURT**, Kutluhan/**KULAÇ**, Duygu (der.), *İklim Krizi ve Hukuk*, 2022.
- GÖZÜBÜYÜK**, A. Şeref/**GÖLCÜKLÜ**, Feyyaz, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması-Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi*, 13. Ek Protokole Göre Hazırlanıp Genişletilmiş 10. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2013.
- GÜNEŞ**, Ahmet M., *Çevre Hukuku*, Gözden Geçirilmiş ve Güncellenmiş 5. Baskı, Adalet, Ankara, 2023.
- GÜNEŞ**, Burak/**ÇELENK**, Bengü, ‘The Impasse of International Law on Climate-Induced Migration: Recent Developments and the United Nation’s January 2020 Decision on Climate Refugees’, *Insight Turkey*, Vol. 23(3), 2021, s. 209-231.
- ILIK BİLGİN**, Merve Suzan, “İklim Hareketliliği”, SAVAŞAN, Zerrin/**SÖKER**, Çağlar/**YILMAZ**, Fırat Harun (der.), *Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar*, Seçkin, Ankara, 2021.

- KABOĞLU**, İbrahim Ö./**ÖZALP**, Nihan Yancı, *Çevre Hakkı*, Tümüyle Yenilenmiş ve Genişletilmiş 4. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2021.
- KNOX**, John H., ‘*Climate Change and Human Rights Law*’, *Virginia Journal of International Law*, 50/1, s. 163-218, 2009.
- KOIVUROVA**, Timo/**DUYCK**, Sébastien/**HEINÄMÄKI**, Leena, “*Climate Change and Human Rights*”, **HOLLO**, Erkki J./**KULOVESİ**, Kati/**MEHLING**, Michael (der.) *Climate Change and the Law: Ius Gentium Comparative Perspectives on Law and Justice*, Springer/Dordrecht/Heidelberg/New York/London, 2013.
- LEIJTEN**, Ingrid, ‘*Human rights v. Insufficient climate action: The Urgenda case*’, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 37(2), 112-118, 2019.
- NOLLKAEMPER**, André/**BURGERS**, Laura, ‘*A New Classic in Climate Change Litigation: The Dutch Supreme Court Decision in the Urgenda Case*’, UvA-DARE, the University of Amsterdam, 2020, <https://pure.uva.nl/ws/files/50327941/ejiltalk.org>, (erişim tarihi: 13.04.2022).
- PARLING**, Isabella, ‘*Human Rights and Climate Change: Are State Violating the Right to Life by Not Cutting Emissions?*’, The Swedish Institute of International Affairs, 2021.
- PEDERSEN**, Ole W., ‘*The networks of human rights and climate change: The State of the Netherlands v Stichting Urgenda, Supreme Court of the Netherlands, 20 December 2019 (19/00135)*’, *Environmental Law Review*, (2020), s. 1-10.
- RAINEY**, Bernadette/**WICKS**, Elizabeth/**OVEY**, Clare, *The European Convention on Human Rights*, Oxford University Press, Oxford, 2014.
- SAĞSEN**, İlhan/**ÜNAY**, Hakan, “*Çevresel Göç: Göçün Belirsiz ve Karmaşık Tarafı*”, **SAVAŞAN**, Zerrin/**SÖKER**, Çağlar/**YILMAZ**, Fırat Harun (der.), *Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar*, Seçkin Ankara, 2021.
- SAVAŞAN**, Zerrin, “*Çevre Hakları: İnsan Hakları Kuralları ile Korunmadan Asli Korumaya*”, **SAVAŞAN**, Zerrin/**SÖKER**, Çağlar/**YILMAZ**, Fırat Harun (der.), *Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar*, Seçkin Ankara, 2021.
- SAVAŞAN**, Zerrin, “*Çevre Hukuku&Politikaları: Uluslararası Düzlemde Küresel Düzleme*”, **SAVAŞAN**, Zerrin/**ÜNAY**, Hakan (der.), *Uluslararası Çevre Hukuku ve Politikaları- Düünden Bugüne ve Geleceğe*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021.
- TEZCAN**, Durmuş/**ERDEM**, Mustafa Ruhan/**SANCAKDAR**, Oğuz/**ÖNOK**, Rifat Murat, *İnsan Hakları El Kitabı*, Genişletilmiş 5. Baskı, Seçkin, Ankara, 2014.
- TÖNER ŞEN**, Semin, “*Zorunlu Göç: Çevresel Değişimler Nedeniyle Yerinden Edilmiş İnsanlar ve Mülteci Rejimi*”, **TÜTÜNCÜ**, Ayşe Nur/**KARAGÖZ**, Havva/**CİVELEK**, Çakıl Su/**UYYSAL**, Cem (der.), *Uluslararası Hukukta Güncel Sorunlar Kongresi-MEF Üniversitesi 21-22 Şubat 2019*, On İki Levha, İstanbul, 2020.
- WEWERINKE-SINGH**, Margaretha/**MCCOACH**, Ashleigh, ‘*The State of the Netherlands v Urgenda Foundation: Distilling best practice and lessons learnt for future rights-based climate litigation*’, *RECIEL* 30, 275-283, 2021.
- YURTCANLI DUYSMAZ**, Seda, ‘*25 Soruda İklim Değişikliği ve İnsan Hakları*’, *Haklar ve Araştırmalar Derneği*, Yayın no: 6, 2021 (Editör: Ilgın Özkaya Özlüer; yayına hazırlayan: Seda Yurtcanlı Duymaz).

YURTCANLI DUYMAZ, Seda, “Çevresel Nedenlerle Yerinden Olanlar”, SAVAŞAN, Zerrin/SÖKER, Çağlar/YILMAZ, Fırat Harun (der.), Çevre Hukuku ve Politikaları-Kavramlar, Teoriler ve Tartışmalar, Seçkin Ankara, 2021.

YURTCANLI DUYMAZ, Seda, *İklim Değişikliği, Afetler ve İnsan Hakları: Çevresel Zorunlu Göç*, Adalet, Ankara, 2021.

YÜKSEL, Cüneyt, ‘İklim Değişikliği ile Mücadelede Bir Araç olarak Uluslararası İnsan Hakları Hukuku’, Ceza Hukuku ve Kriminoloji Dergisi, 10(2) (2022), s. 1-26.

Diğer Kaynaklar

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 2. Madde Rehberi, 31 Aralık 2018.

BM Enformasyon Merkezi UNIC-Ankara, https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=438, (erişim tarihi: 03.07.2022).

Brincat and Others v. Malta, App nos: 60908/11, 62110/11, 62129/11, 62312/11 and 62338/11, 2014.

Budayeva and Others v. Russia, App nos: 15339/02, 21166/02, 20058/02, 11673/02 and 15343/02, 2008.

Declaration of the UN Conference on the Human Environment, A/CONF.48/14/Rev.1, 1972, Proclaims.

Demir ve Baykara v. Türkiye, App no: 34503/97, 2008.

Framework Convention on Climate Change, The Cancun Agreements: Outcome of the work of the Ad Hoc Working Group on Long-term Cooperative Action under the Convention, Decision 1/CP.16, FCCC/CP/2010/7/Add.1.

Human Rights Committee, General comment No. 36 Article 6: right to life, CCPR/C/GC/36, 3 September 2019.

Human Rights Council, Resolution 10/4. Human Rights and Climate change, A/HRC/RES/10/4, 2009.

Informal translation of the reading out of the summary of verdict of the District Court of the Hague, in the case of Urgenda and 886 citizens against the Dutch State.

Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change 2007: Mitigation of Climate Change, Contribution of Working Group III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change.

Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), Special Report, Global Warming of 1.5 °C, https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2019/05/SR15_SPM_version_report_HR.pdf, (erişim tarihi: 05.04.2022).

Intergovernmental Panel on Climate Change, Climate Change 2014 Synthesis Report, 2015.

Krivova v. Ukraine, App no: 25732/05, 2010.

L.C.B. v. the United Kingdom, 1998, (14/1997/798/1001).

McCann and Others v. the United Kingdom, App no: 18984/91, 1995.

Nada v. Switzerland, App no: 10593/08, 2012.

OHCHR, Understanding Human Rights and Climate Change, Submission of the Office of the High Commissioner for Human Rights to the 21st Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change, 27 November 2015.

Öneryıldız v. Turkey, App no: 48939/99, 2004.

Paul and Audrey Edwards v. the United Kingdom, App no: 46477/99, 2002.

Rees v. the United Kingdom, App no: 9532/81, 1986.

Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030, 2016.

Soering v. the United Kingdom, App no: 14038/88, 1989.

T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, <https://iklim.csb.gov.tr/birlesmis-milletler-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-4362> (erişim tarihi: 01.07.2022).

UN General Assembly, Human Rights Council, Resolution 7/23, Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/7/23, 41st meeting 28 March 2008 Human Rights Council.

UN General Assembly, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment Note by the Secretariat, A/HRC/31/52, 1 February 2016.

UN General Assembly, Resolution adopted by the Human Rights Council on 12 July 2019, 41/21, Human Rights and Climate Change, A/HRC/RES/41/21.

UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 14: Article 6 (Right to Life) Nuclear Weapons and the Right to Life, Adopted at the Twenty-third Session of the Human Rights Committee, on 9 November 1984.

UN Human Rights Committee (HRC), CCPR General Comment No. 6: Article 6 (Right to Life), Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, on 30 April 1982.

UNEP, Climate Change and Human Rights, 2015, <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/9934>, (erişim tarihi: 27.07.2022).

UNGA, Seventy-sixth session Agenda item 74 (b) Promotion and protection of human rights: human rights questions, including alternative approaches for improving the effective enjoyment of human rights and fundamental freedoms A/76/L.75.

United Kingdom Met Office, Causes of climate change, <https://www.metoffice.gov.uk/weather/climate-change/causes-of-climate-change>, (erişim tarihi: 27.07.2022).

The World Health Organization, Quantitative risk assessment of the effects of climate change on selected causes of death, 2030s and 2050s, 2014.